

Токтакун кызы Г.

КАЗЫ СОТТОРУ

Токтакун кызы Г.

СУДЬИ КАЗИЕВ

Toktakun kyzy G.

COURTS OF KAZIEV

УДК: 94/343.161(575.2)

Макалада салттуу сот тутумунун бир бутагы болгон казы соттору, алардын функциялары, жазалоо тартиптери иликтенет. Адат жана шариаттын нормаларына таянган казылар жана бийлер жергиликтүү калктын ортосундагы гана эмес көп тараптуу тышкы элдердин талаш маселелерин чечип, тийиштүү жыйынтыктарды чечип келгендиги белгилүү. Казы сот өкүлү гана болбостон, диний башчы да болгон, мусулмандар үчүн сот менен дин бири бирине сиңишип тыгыз байланышта болгон. Ошондуктан казылардын чечимине нааразычылык билдирүү - Аллахка каршы чоң күнөө деп туюлган. Казылардын соту Фергана өрөөнүндө жашаган калктарда кеңири тарагандыгын бир нече окумуштуулардын эмгегинен билүүгө болот. Макалада революцияга чейинки доордогу казы сот бийлигин чагылдырган А.К. Гейнс, А.Хорошихин, К.К.Пален ж.б авторлордун эмгектериндеги материалдар пайдаланылган.

Негизги сөздөр: казы, казы соту, сот системасы, далилдер, шариат, муфтий, имам.

В данной статье рассматривается суд казиев, который является ветвью традиционной судебной системы, их функции, процедура наказания. Известно, что судьи и бийи основывались на нормы обычаев и шариата решали не только споры между местным населением, но и принимали соответствующие решения по многосторонним вопросам иностранных государств. Судья не был только представителем судебной системы, но и религиозным лидером, для мусульман суд и религия были крепко сплетены и находились в тесной взаимосвязи. Поэтому протесты против решений судей, считалось большим грехом против Аллаха. Про широкое распространение судебной системы среди жителей Ферганской долины можно узнать из работ многих ученых. В статье использовались материалы в трудах, таких авторов как А.К. Гейнс, А. Хорошихин, К.К.Пален, где отражен суд казиев дореволюционный период.

Ключевые слова: казы, суды казиев, судебная система, доказательства, шариат, муфтий, имам.

This article examines the court of kaziev, which is a branch of the traditional judicial system, their functions, and the punishment procedure. It is known that judges and Biji, based on the norms of customs and Sharia, resolved not only

disputes between the local population, but also made appropriate decisions on multilateral issues of foreign states. The judge was not only a representative of the judicial system, but also a religious leader; for Muslims, the court and religion were tightly intertwined and were closely interconnected. Therefore, protests against the decisions of judges were considered a great sin against Allah. One can learn about the wide distribution of the judicial system among residents of the Ferghana Valley from the works of many scientists. The article used materials in the works of such authors as A.K. Gaines, A. Khoroshkhin, K.K.Palen, which reflects the court of kaziev pre-revolutionary period.

Key words: kazi, the courts of kaziev, the judicial system, the evidence, the sharia, the mufti, the imam.

Кыргыздардагы салттуу сот тутуму, алардын функциялары, жазалоо тартибине байланышкан маселелер революцияга чейинки орус тарыхый булактарда жетиштүү сүрөттөлгөн. Тарыхый булактар тастыктап тургандай көчмөн калктарда соттук функцияны бийлер, отурукташкан калктарда казылар аткарып келишкендиги белгиленет. Адат жана шариаттын нормаларына таянган бийлер жана казылар ар тараптуу жактардын ортосундагы талаш маселелерди чечип, тийиштүү жыйынтыктарды чечип келгендиги белгилүү. Казылардын соту Фергана өрөөнүндө жашаган калктарда кеңири тарагандыгын орус авторлорунун бири А.К. Гейнстин эмгегинен билүүгө болот. Алсак, А.К. Гейнс: “Кокон хандыгынын мезгилинде Ташкентте төрт казы болгон.

1) Казы-келан-жеке Кокон ханы тарабынан бекитилген жана алмаштырылган. Эң абройлуу соттордун арасынан элдин уруксатысыз тандалган жогорку сот.

2) Казы-кузат-казы келяндан кийинки экинчи сот.

3) Казы-аскер-аскер соту. Ташкентте турган Кокон гарнизонунун аскерлерин соттогон.

4) Казы-раис – казынын да, раистин да кызматын аркалаган, - деп жазат [1]. Революцияга чейинки кыргыздардын салттуу сот системасын изилдеген окумуштуулардын бири С.К. Кожоналиев: “Кыргыз-

стандын түштүк аймактарынын калкынын бий сотунан казы сотуна өтүү процесси XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын баш ченинде башталып, Улуу Октябрь революциясына чейин уланган”, - деп жазат [2]. Автордун пикири негизүү деп атоого болот, анткени 1900-жылы Ош уездинин соттук иштери менен кенири таанышкан капитан Давлетшин: “Мурун кыргыздар бийлерге кайрылган, алар муфтийдин катышуусуз эле адат менен шариятты айкалыштыруу менен чечим чыгарышкан. Аз убакыт мурун кыргыздар өзүнө казыларды тандап, жалаң шарият боюнча сот иштерин жүргүзүлө баштаган [3]. Демек, Кокон хандыгынын мезгилинде казылардын соту Фергана чөлкөмүндө үстөмдүк жүргүзү башташы ыктымал. “Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии” аттуу Кокон хандыгы боюнча маалымат берген көлөмдүү макаладагы маалыматка таянсак “хандыктагы жогорку сот бийлиги казыларга таандык” болгон. Бул төбөлдөрдү хан өзү билимдүү, тартиптүү адамдардан тандап, ага грамота, мөөр берген. Казылар кеңири бийликке ээ болушкан: алар жарандык жана диний тармактагы иштерди чечишкен [4]. Казы-мусулман сотунун өкүлү, хан же бек тарабынан дайындалып, шариятка жараша сот жараянын жүргүзөт. Статусу боюнча казы имамдан жогору туруп, шаардын же кыштактын диний башчысы болуп келет. Казынын милдеттерине өзүнүн мырзалары аркылуу базардагы тараздардын тактыгын тескөө, граждандык жана кылмыш иштерин кароо, мүлктүк келишимдерди бекитүү, ажырашуу маселелерин кароо, мураскорлор ортосундагы мүлктү бөлүштүрүү кирген.

Казылар шаарларда, кыштактарда өз кызматын аткарышкан. Чоң шаарларда бир канча казылар дайындалган. А.Хорошхиндин билдирүүсүнө таянсак, казылардын үч түрү болгон: казы-калян – жогорку сот, казы-раис - динди коргогон сот, казы – аскер - аскер соту. Бардык казылар жана муфтийлер казы-калянга баш ийишкен. Казы-калян да башка соттор сыяктуу эле бек тарабынан дайындалган. Анын карамагында бардык диний, соттук, нотариалдык иштер, ошондой эле окутуучу жайлар болгон [5]. Өтө орчундуу соттук иштерде, юридикалык тааалдашуу мезгилинде бардык казылар жана муфтийлер орток чечим чыгаруу үчүн бир арага келишкен. Сот ишин жүргүзүү шариятка негизделген [6]. Казы соту иштин алдын ала тергеген эмес, тергөө органдары да болгон эмес. Күнөөлүүнү аныктоодо доогердин алдын ала далили гана башкы ролду ойногон. 1813-жылы Кокон хандыгына саякат жасаган Ф. Назаров сот системасы туурасында мындай деп билдирген: “Кокондуктар дегеле эки күбө адамдын

билдирүүсүнө таянышып, тергөө иштерин кагазсыз жүргүзүшөт” [7]. Суралып жаткан күбөлөрдүн карама-каршы билдирүүсү учурунда, чындыкты аныктоонун жолу алардан ант талап кылуу болгон. Айыпкер адамдын күнөөсүн аныктоодо жетиштүү далилдер болбогон учурда А.К. Гейнс жазгандай күнөөлүү адам өзү ант кабыл алган [8]. Көрүнүп тургандай казылык сот системасында, тергөө ыкмалары, айып тагуу жолдору архаикалык гана жолдо болуп, жакшы өнүккөн эмес. Казы, муфтий, аглям сыяктуу сот өкүлдөрү, титулду алуу үчүн бекке кайрылышкан. Бек өз учурунда аларды казы-келянга жиберип, шариятты билүү, юридикалык маселелер боюнча талапкерлерди сынактан өткөргөн. Сынактан ийгиликтүү өткөндөргө бек же датка казий, муфтий же аглямдын патенттин (медальонун) тапшырган. Жаңыдан кызматка келген сот институтунун өкүлдөрү, өздөрүн элге таанытуу максатында, медальондорун баш кийимине тагып, шаар көчөлөрүн, базарларды кыдыруусу шарт болгон [9]. Шаардын ичинде казылардын саны бек тарабынана тескелип турган. Доочу өзү каалаган, ишенген казыга кайрылуусу мүмкүн болгон. Соттук жараян болуп жаткан мезгилде муфтийлер жана аглямдар да ишке катышышкан. Муфтийлер доочунун арызын түзүүгө жана чечимди чыгаруу үчүн аглям менен бирдикте керектүү болгон шарияттын беренесин сунуш кылышкан. Орчундуу иштерди кароого бир нече казылар катышышкан жана васихага (казылардын чечими тууралуу кагаз) өз мөөрлөрүн бекитишкен. Доочунун каалоосу менен васихага сот процессине катышпаган да казылар мөөрүн кое алышкан. (бул бүтүмдүн күчүн бекемдөөгө жасалган аракет болгон) [10].

Казылардын соту жеке казынын чечимине жараша болгон жана чечими талкуулоого алынган эмес. Казы сот өкүлү гана болбостон, диний башчы да болгон, мусулмандар үчүн “сот менен дин бири бирине сиңишип кеткен”, ошондуктан казылардын чечимине нааразычылык билдирүү - Аллахка каршы чоң күнөө деп туюлган. Бул маселе тууралуу сенатор К.К.Пален мындай пикирде: “... көп учурларда кайсыл жерден дин бүтүп, кайсыл жерден укук башталаарын аныктоо кыйынга турат..” [11]. Бул жергиликтүү калктын түшүнүгүндөгү укук менен диндин ортосундагы чектин жуулгандыгын билдирет. Шариятка фанатизм менен берилишкен казылар, коомдун мындай маанайларын жакшы билишкен жана таасири күч болгон.

Сот жараяны үчүн атайы имарат болгон эмес, каралып жаткан ишке доочу, жоопкер жана алардын тарапкерлери каршылыксыз катыша алышкан. 1887-

жылы “Туркестанские ведомости” журналында казылар соту тууралуу М.Михайловдун баяндама мүнөзүндөгү макаласы жарыкка чыккан. Макалада казылардын бектер жана хандар тарабынан тандалуусу тууралуу мындай дейт: “казыларды кызматка дайындоодо бек, хан, даткалар алардын жеке сыпаттарына көңүл бурушкан, бирок баары бир, казылардын шаарына келгенде алардан кымбат буюм, баалуу белектерди алышкан. Бул нерсе “тартуу” деп аталган. Казы “тартуу” менен өзүнүн кызмат ордун сактап калууну көздөгөн. Кийин “тартууга” берген мүлкүн кызмат ордунан пайдаланып эки эселеп чыгарып алган” [12]. Казы макамы экономикалык жактан өтө кирешелүү болгондугун жана паракорчулукка малынгандыгын бир катар тарыхый булактар белгилешет [13]. Бардык казылар жана муфтийлер казы-келянга баш ийишкен. Казы-келян да башка соттор сыяктуу эле бек тарабынан дайындалган. Анын карамагында бардык диний, соттук, нотариалдык иштер, ошондой эле окутуучу жайлардын ишмердүүлүгү болгон [14]. Өтө орчундуу соттук иштерде, юридикалык татаалдашуу мезгилинде бардык казылар жана муфтийлер орток чечим чыгаруу үчүн бир арага келишкен. К.К. Пален өзүнүн Түркстан крайынын соттору тууралуу отчетунда казылардын бейнесин, сот жараянынын жүрүшүн көрсөтүүгө аракет кылган. “Казылар-орток европа түшүнүгүндөгү соттордон айрымаланып турган, себеби ал сот жараянында иштиктүү роль ойногон эмес, арыздашкандарга ортомчу катары болгон. Алар жергиликтүү шариат таануучулардын жардамы менен талашта өзүнүн пайдасына болгон “риваяттарды” казыга сунушташкан. Ал эми казылар бул риваяттарды аглямдардын талкуусуна койгон. Талкуулардын натыйжасында фактыларга жана юридикалык далилдерге таянып тыянак чыгарган”, - дейт К.К. Пален [15].

Казылар жана башка сот системасында кызмат аткарган адамдар мамлекеттен кандайдыр бир сыйлыктарды алышкан эмес. Көпчүлүк учурда казыларга уткан тараптар, өз каалаган формада ыраазычылык гана билдиришкен. А.К. Гейнс: “Кокон хандыгында соттон акталган адам иштин маанилүүлүгүнө жараша казыга бир кокон тыйындан бир дилдеге чейин акча берген” [16], - деп белгилейт.

Статусу боюнча казы имамдан жогору туруп, шаардын же кыштактын диний башчысы болуп келген. Казынын милдеттерине өзүнүн мырзалары аркылуу базардагы тараздардын тактыгын тескөө, жарандык жана кылмыш иштерин кароо, мүлктүк келишимдерди бекитүү, ажырашуу маселелерин кароо, мураскорлор ортосундагы мүлктү бөлүштүрүү кирген [17]. Жогоруда белгилегендей казы, муфтий,

аглям сыяктуу сот өкүлдөрү титулду алуу үчүн бекке кайрылышкан. Бек өз учурунда аларды казыкалянга жиберип, шариатты билүү, юридикалык маселелер боюнча талапкерлерди сынактан өткөргөн. Сынактан ийгиликтүү өткөндөргө бек же датка казий, муфтий же аглямдын патентин (медальонун) тапшырган. Шаардын ичинде казылардын саны бек тарабынан тескелип турган. Доочу өзү каалаган, ишенген казыга кайрылуусу мүмкүн болгон. Соттук жараян болуп жаткан мезгилде муфтийлер жана аглямдар да ишке катышышкан. Муфтийлер доочунун арызын түзүүгө жана чечимди чыгаруу үчүн аглям менен бирдикте керектүү болгон шариаттын беренесин сунуш кылышкан. Орчундуу иштерди кароого бир нече казылар катышышкан жана васихага (казылардын чечими тууралуу кагаз) өз мөөрлөрүн басышкан. Доочунун каалоосу менен васихага сот процессине катышпаган да казылар мөөрүн кое алышкан (бул бүтүмдүн күчүн бекемдөөгө жасалган аракет болгон). Казылардын алдында бир канча муфтийлер, агламдар болгон [18]. Муфтийлер азыркы мезгилдеги адвокаттардын функцияларын аткарышкан. Милдеттеринин катарына арыз жазуу, курандан керектүү аяттарды, ишке байланыштуу риваяттарды сунуштоо кирген. Муфтийлер, аглямдар көбүнчө казынын жакын адамдары болушкан. Көбүнчө казы менен муфтийдин ортосунда кайым айтышуу, талашуу жүргөн.

Революцияга чейинки тарыхый булактарга таянсак, хандыкта кылмыш үчүн жазалоонун бир канча түрлөрү колдонулган. Алсак, бармагын, кулагын кесүү, көзүн оюп алуу, орго салуу ж.б. Кокон хандыгына келген орус саякатчыларынын бири Ф. Назаров бул туурасында: “30 кой уурдаган адамды оң бармагын кылыч менен кесип, канын токтотуу үчүн ысык майга малып, андан соң кое беришкенин мен өз көзүм менен көрдүм”, - деп эскерет күндөлүгүндө.

Кокон хандыгынын сот системасындагы эң кеңири тараган жазалоо ыкмасы - ташбараңга алуу. Жаза адамдардын көп топтолгон жерлеринде ишке ашырылган. Кылмышкерди төшүнө чейин жерге көмүп, жакын жерге таш үйүп, даярдап коюшкан. Биринчи ташты казы ыргыткан, жыйылган эл анын жолун жолдогон. Бул жазага кабылган кылмышкерлерге жана окулган эмес жана өтө терең эмес чуңкурда көмүлгөн (жолбун иттер тарабынан казылып, желип кетиши максатында). Казылардын алдында бир канча муфтийлер, агламдар болгон. Муфтийлер азыркы мезгилдеги адвокаттардын функцияларын аткарышкан. Милдеттеринин катарына арыз жазуу,

курандан керектүү аяттарды, ишке байланыштуу риваяттарды сунуштоо кирген. Муфтийлер, аглямдар көбүнчө казынын жакын адамдары болушкан. Көбүнчө казы менен муфтийдин ортосунда кайым айтышуу, талашуу жүргөн [19].

Башкаруунун колониялык системасын орнотуу процессинде Орто Азия аймагында мамлекеттик башкаруунун жергиликтүү институттары маанилүү өзгөртүүлөргө дуушарланган. Бул процесстер убактылуу мүнөзгө ээ болгон түрдүү “Жоболордун” долбоорлору аркылуу аныкталган. Долбоорлор Россия империясынын төбөлдөрү, башкаруу чөйрөлөрү, өлкөдөгү ички жана тышкы кырдаалды эске алуу менен аймактык аскердик администрация өкүлдөрү тарабынан иштелип чыккан. Империялык башкаруу формаларына өтүүнү тездетүү, ошондой эле коомдо бир топ таасирлүү жергиликтүү уруу башчыларынын, дин кызматкерлеринин, ири менчик ээлеринин позициясын алсыздандыруу максатында, колониялык бийлик тарабынан мыйзамга өзгөртүүлөр, шарттар жана көрсөтмөлөр тез-тез киргизилип турган. Бирок, аларды, ж.б. түрдүү долбоорлорду даярдоого жана талкуулоого жергиликтүү калк катышкан эмес.

1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен Түркстан администрациясы бир катар реформаларды баштаган. Баардык реформалар 1867-жылы кабыл алынган “Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей” жараша жүргүзүлгөн. Түркстан генерал-губернаторлугунун администрациялык түзүмүнүн негизги принциптери:

1) аскердик жана администрациялык бийликтин бөлүнбөгөндүгү жана анын бир колго топтолушу;

2) жергиликтүү калктын саясий мүнөзгө ээ болгон бардык маселелерин калктын ичинен шайланган ички башкарууга ыйгаруу принциптерине таянган. Аталган принциптерге ылайык шайлоо системасы киргизилген. Бирок, салттуу казылардын бийлиги өзөрүүсүз кала берип, шайлоо мезгилинде колониалдык бийлик өкүлдөрү өзөрүнө «ынгайлуу адамдарды» шайлап алууга аракеттенишип, казылар империялык бийликке кызмат кыла баштаган.

Адабияттар:

1. Гейнс А.К. Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан / Собрание литературных трудов А.К. Гейнса.

- Том II. [текст]. - СПб. 1898. - С.78
2. Кожоналиев С.К., Обычное право. [текст]. - Бишкек, 2000. - С. 37.
  3. Кожоналиев С.К., Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции. [текст]. - Фрунзе, 1963. - С. 38-39.
  4. Тельятников Д.П., Безносиков А.С. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии. // Запис. РГО.Кн. III. [текст]. - СПб., 1849. - С. 204.
  5. Зайнабидинов Н.С. История развития судебной системы в Средней Азии в конце XIX- нач. XX в.: автореф. дис.канд.ист.наук [текст]. - Ташкент, 2006. - С.114.
  6. Хорошхин А.Х., Заметки о Коканде // Туркестанский сборник. - Т.23. [текст]. - Москва, 2004. - С. 189.
  7. Назаров Ф.Н. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. [текст]. - СПб., 1821. - С.75.
  8. Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собр. литер. труд. -Т.2. [текст]. - СПб., 1898. - С. 292.
  9. Южаков Н.Д., Итоги 27 летнего управления нашего Туркестанским краем. [текст]. - СПб., 1891. - С. 40.
  10. Гаффаров С.А. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. №63 [текст]. - Москва, 1893. - С. 104.
  11. Русские путешественники и исследователи о киргизах [текст]. - Фрунзе, 1973. - С. 98.
  12. Гаффаров С.А. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. №63 [текст]. - Москва, 1893. - С. 84.
  13. Южаков Н.Д. Итоги 27 летнего управления нашего Туркестанским краем. - СПб., 1891. - С. 231.
  14. Костенко Л.К. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. [текст]. - СПб., 1871. - С. 317.
  15. Зайнабидинов Н.С. История развития судебной системы в Средней Азии в конце XIX-нач. XXв.: автореф. дис.канд.ист.наук / Н.С. Зайнабидинов. [текст]. - Ташкент, 2006. - С. 45.
  16. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Народные суды Туркестанского края. [текст]. - СПб., 1909. - С. 5.
  17. Гейнс А. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собр. литер. труд. - Т.2. [текст]. - СПб., 1898. - С. 476.
  18. Алымбаев Ж.Б. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы. [текст]. - Бишкек, 2015. - С. 92.
  19. Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях. [текст]. - Оренбург, 1898. - С. 63.